

STORA RÄTÖ

Natur

De båda Rätöarna är de västligaste stora öarna i Gudingen. Stora Rätö, som på kartbilden tycks mindre än Lilla Rätö, är den nordliga av de två. De ligger mitt ute i Gudingen och saknar omkringliggande småöar, holmar och skär med undantaga av Brännholmen som ligger i sundet mitt emellan öarna. Brännholmen snarare knyter samman de båda öarna än skiljer dem åt.

Stora Rätö är till formen fullständigt oregelbunden och numera ihopvuxen med Rolsö, vilket ytterligare bidrar till oregelbundenheten. Det tidigare sundet mellan öarna är nu en vassrik vik. Också Stora Rätö är hög, men bildar inte samma distinkta siluett som Lilla Rätö. Stränderna är merendels, mycket tack vare de många vikarna och glona, mjukt sluttande ner mot sjön men kantas trots allt genomgående av en skogs- och bergridå. Innanför denna öppnar sig ett mjukt böljande landskap, med ojämna mellanrum brutet av uppskjutande bergknallar. Berget är sprucket och grått, men också mjukt slipat och på sina ställen format till dramatiska överhäng av i dessa trakter sällsynt slag. Barrskogen formar en sträng och mörk ram runt mest hela ön. Innanför denna breder den ljusa lövskogen ut sig i mycket mer oregelbundna formationer. Öns nordöstra udde är helt dominerad av ek av varierande ålder.

Historia

Förhistoria

Stora Rätö är en tämligen hög ö. De högsta topparna sträcker sig mer än 30 meter över vattenytan, men merparten av ön ligger 10-15 meter över havet. Även med ett vattenstånd fem-tio meter högre än dagens, skulle stora delar av ön vara torrlagd. Läget var fastlandsnära, men ändå mitt i en innerskärgård betydligt vidare än dagens. En perfekt plats för fiskarfängen, kan tyckas. Men, på ön finns inga kända lämningar från förhistorisk tid.

Namn

Namnet Rätö har ingen ortnamnsforskare ännu studerat närmre. Dess betydelse förblir fram till dess okänd. Stavningen har genom tiderna inte förändrats så att man har anledning tro, att det ursprungliga namnet helt bytt betydelse. 1544 skrivs det ”Rettöö”. Eftersom två grannöar har samma namn och skiljs åt endast av tilläggen Stora och Lilla, har de en gemensam eller mycket tätt sammanvävd tidig historia. De särskiljs genom tilläggen Stora och Lilla redan 1544. I andra senare

källor slås de samman och kallas helt enkelt Rätö eller Rätöarna. Men varför Lilla och Stora? Det kan inte syfta till den rent arealmässiga storleken eftersom Lilla Rätö uppenbarligen är större än Stora Rätö. Sedan flera sekler utgör de också två separata jordregisterenheter.

Jordnatur

1654 förs ett mantal krono Rätö till det Königsmarckska grevskapet, tillsammans med många andra gårdar och skärgårdshemman runt om Västervik. Året därefter förs ytterligare ett mantal krono Rätö till grevskapet. Vilket av hemmanen som var vilket, är omöjligt att avgöra, men av mindre vikt. Resultatet för de båda gårdarna var ju detsamma, åtminstone fram till 1691, då flera av grevskapets hemman revoceras, alltså tas tillbaka till kronan. Efter revocationen förmedlas öarna till ½ mantal vardera. Besittningsrätten till Stora Rätö såldes 1699 för 1 450 daler kopparmynt till dåvarande komministern i Loftahammar. Rantan lyftes av en senare släkting till Soop, till i alla fall mitten av 1700-talet.

Bosättning

När Stora Rätö först bebyggdes är svårt att sia om. Den äldsta uppgiften är daterad 1544, då Stora Rätö i jordeboken registrerades som en kronogård om ett mantal. Huruvida gården då var en nyodling på kronans allmänning eller en äldre odling som först med jordböckerna kom i rullorna är okänt. 1624 erhöll Mattias Soop ett mantal krono Stora Rätö. Vid ungefärligen samma tid, 1627, redovisar boskapslängden för Rätö tre skattepliktiga landbor med tillsammans bl a två hästar, tio kor och några kvigor. Man beskattas också för en tunna utsäde. Eftersom det i längden inte görs åtskillnad mellan Stora och Lilla Rätö, kan vi inte applicera siffrorna direkt till just Stora Rätö. Inte heller framgår det om det fanns bruten åkermark på båda öarna eller bara på den ena, och i så fall vilken? Öppen åkermark var vid samma tid en sällsynthet i skärgården och även på sina håll på fastlandet. Näringsbasen har på sedvanligt sätt varit boskapskötsel med ett visst kompletterande åkerbruk, helt säkert i kombination med ett väl utvecklat fiske.

På sjökartan från 1773 är bebyggelse på Stora Rätö markerad på samma ställe som bebyggelsen ligger idag. Några åkerschabloner är utritade vid Varvsviken. Sjökartor har ju inte som primär uppgift att redovisa bebyggelse, än mindre odlingsmarken, men indikerar ju trots allt en del. Karteringen från 1838-40 redovisar en riktigt herrgårdslig anläggning tronande på högsta punkten mitt på ön. Fyra huskroppar är uppförda i vinkel mot varandra så att en mer eller mindre kringbyggd gårdsplan skapas därinnanför. Troligen är detta fägården, eller delar av densamma. Söder därom och på behörigt avstånd, ligger ytterligare några hus vilka uppenbart utgör mangården. Corps de logiet utgör utgångspunkt för en stor trädgård söder om huset. Trädgården är något asymmetriskt uppbyggd, men med en tydlig centralaxel som möter husets mittpunkt. Anläggningen utgörs av fyra rektangulära kvarter, samlade till en stor rektangelformad trädgård. Kvarteren öster om mittgången är större och bredare än kvarteren på den västra sidan. I övrigt anges hela platån runt om gårdsbebyggelsen som öppen odlad mark.

Avmätning

Stora Rätö har genom seklerna förblivit ett odelat hemman och aldrig utsatts för vare sig markskiften eller hemmanklyvningar. Öns areella utveckling är därmed förborgad för oss.

Den äldsta kända kartan över Stora Rätö är upprättad 1851 och är en avmätning för skattläggning och redovisar bara (delar av?) inägorna. Beskrivning till kartan saknas dessutom nästan helt. Stora delar av de utritade odlingsmarkerna upptas av åkermark och slättermark. Avmätningen är gemensam för de båda Rätöarna. Man kan tydligt se att på Stora Rätö finns vid denna tid avsevärt mycket mer åkerjord än på Lilla Rätö. Försörjningsbasen har sålunda allt mer förskjutits från boskapskötsel till spannmålsodling. Boskapsdrift och fiske har förstås funnits bredvid, om inte annat för att få daglig spis på bordet.

1900-tal

Den bild av odlingslandskapet på Stora Rätö 1945 års ekonomiska karta återspeglar, överensstämmer i stort med bilden från 1851. Åkermarken har på sedvanligt sätt utvidgats, framför allt genom utdikning av fuktiga partier. Ett oändligt antal diken ritar grafiska mönster i åkermarken. Inägomarken är mjukt kuperat, ja riktigt böljande, och genomkorsad av ett system av slingrande brukningsvägar på uppbyggda vägbankar. Merparten av de många husen 1851 är också 1945.

Av den magnifika trädgård som tecknas 1838, finns under 1900-talets början i princip inget kvar. Platsen har planterats med fruktträd och de forna gångarna och trädgårdskvarteren tycks helt borta.

Troligen lades jordbruket ner och ön övergavs för åretruntboende någon gång efter 1900-talets mitt.

Fiske

Det finns inte någonstans uppgifter om fisket på ön, så omfattningen är svår att gissa sig till. I fiskestatistiken från 1880-talet saknas uppgifter från Rätöarna, liksom från 1961. Kanske hade jordbruket under 1800-talet och 1900-talets första hälft helt konkurrerat ut fisket. Vid Rolsösundet fanns i alla fall 1851 en stor stenbrygga och en sjöbod i den mycket fint uppbyggda och skyddade hamnen.

Varv

Vid Varvsviken –var annars- fanns mellan åren 1854-58 fanns ett varv. Det anlades av AD Maechel, borgare och köpman i Västervik, och leddes av en kapten Landström. Under de få år det var i drift byggdes ett tiotal fartyg, så verksamheten måste ha varit livlig. Det största fartyget på 230 läster kallades Equator. Flera fartyg såldes till skeppare och redare i bl a Stockholm och Helsingborg.

Fältspat

Försök till fältspatsbrytning kan spåras på öns nordvästra udde. Förekomsten var inte tillräckligt givande för att verksamheten skulle bli ekonomiskt lönsamt. Fältspat har varit en stor exportartikel och användes i porslinsstillverkningen.

Torp

En så stor gård som Stora Rätö har självklart krävt en mycket stor mängd arbetare av alla de slag, allt från lillpigor i köket till kogubbar och fiskare. Torp och lägenheter på helt ofri grund har funnits runt om på ön. Av dessa återstår idag ingenting, inte ens namnen på boplatserna.

Skola

Nere vid hamnplanen vid Rolsösundet ligger en liten bebyggelseklunga av senare datum. Centralt är skolhuset, troligen uppfört under mycket tidigt 1900-tal. Idag tycks ett skolhus på Stora Rätö mycket apart. Men om vi tänker oss en stor skara arbetare, blir skaran barn än större. Dessutom hade skolan ett upptagningsområde som var större än själva Rätö. Demografien var för 100 år sedan annorlunda, för att inte säga mycket annorlunda, jämfört med idag. Centrum, ett ord som förresten inte användes för 100 år sedan, utvecklades och fanns på helt andra platser då än nu. Barn kom säkert från både Lilla Rätö och Vinökalv till skolan på Stora Rätö. Strax bredvid skolhuset ligger ett litet bostadshus från omkring 1930, troligen en lärarbostad. Flera små uthus tyder på att även läraren delvis levde inom självhushållningens ramar och dessutom hade en omfattande fruktodling, kanske delvis som en skolträdgård.

Bebyggelse

De båda Rätöarna skiljer sig bebyggelsemässigt från alla andra öar i skärgården – men på olika sätt. Även Stora Rätö har en imponerande mangårdsbyggand och rester av ekonomi- byggnader, vilka skvallrar om en gång mäktig gårdsanläggning. Manhuset, uppförd med parstugeplan i två våningar, har en mycket ålderdomlig karaktär. Huset ligger på den högsta punkten i terrängen med utsikt över såväl Varvsviken som Rolsösundet, men därmed också oskyddat för väder och vind. Liksom kvarvarande uthus är det rödstruket och under tegeltäckt sadeltak. En rejäl ladugård är ännu i extensiv drift. Den obligatoriska fruktodlingen har här planterats på den gamla trädgården i sydslutningen bakom manhuset.

Nere vid hamnplanen vid Rolsösundet ligger en liten bebyggelseklunga av senare datum. Viktigast är skolhuset, troligen uppfört under mycket tidigt 1900-tal. Strax bredvid ligger ett litet bostadshus med flera små uthus från omkring 1930, troligen en lärarbostad.

Av torplägenheterna Berglyckan och Måsebo (Mossebo) återstår idag inga spår över huvud taget.

På öns nordöstra udde finns några moderna fritidsfastigheter.

Dagsläget

Stora Rätö är ännu ett odelat, oskiftat hemman med undantag av Rolsö som delats tvärs över till stora -ännu obebyggda- tomter.

Det smala Rolsösundet är idag uppgrundat och bildar mer ett glo än ett sund med strömmande vatten. Sundet ersätter den hamn som redovisades 1851 och som idag i sin tur troligen är mer eller mindre uppgrundad.

Den åkerareal som redovisas på kartorna från 1851 och 1945 är idag helt igenlagd till bete. Köttdjur håller markerna öppna och är därmed tilltalande fria från sly och buskar. Man har mest överallt i de gamla inägorna vid utsikt. De utvecklade systemet av brukningvägar är i fullgott skick och lockar till vandring.

Bebyggelsen är intakt sedan 1800-talets mitt i princip. Gården brukas idag dock som fritidsbostad. Av fruktträdgården återstår idag aplar som nästan formar en allé.

Av varvsverksamheten återstår idag inte mer än tre husgrunder och den raserade stenkajen.

Skydd och förordningar

Klass I Natur i östra Småland

Litteratur

Lantmäteriets arkiv

Kalmar läns museiarkiv

Sjöfartsverkets arkiv

Skeppsbyggeriet i Västervik genom tiderna. Sune Garpenby, Tjustbygden 1968

Fornlämningar i norra Smålands kustband och skärgård. Opublicerat material,

Roger Karlsson 1996

Sveriges bebyggelse, Kalmar län 1957

Stenbrott inom Västerviks kommun mellan Gränsö kanal och Loftahammar.

Bengt Molander 2002

Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden. Johan Almquist 1976

Västerviksområdets berggrund; Erik Elfström 1998

Socknar och gårdar i Tjust. Claes-Göran Petersén 2001

Natur i östra Småland. Länsstyrelsen 1997

Meddelande rörande Sveriges fiskerier 1-2. Rudolf Lundberg 1883